

The investigation of the Methods Iqbal Lahori influenced by Hafez Shirazi's Poetry

Asim Javid¹ | Reza Chehrehgani² | Mohammad Iqbal Shahid³

1. Doctoral student of Persian language and literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.
2. Corresponding Author: Assistant professor of Persian language and literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, Email: Chehrehgani@hum.ikiu.ac.ir
3. Professor of Persian language and literature, Government College University Lahore, Lahore, Pakistan,

Article history: Received 25 April 2021;

Received in revised form 28 November 2021;

Accepted 28 November 2021

Abstract

Hafez is one of the poets who influenced a wide range of speakers and poets of his time and after it. He has had an impact on Persian language both in and out of Iran and has been the source of inspiration and creativity of many great poets and writers around the world. Meanwhile, Iqbal Lahori, a Pakistani thinker and poet known for being influenced by Rumi and in his youth for being against Hafez and his thoughts. Iqbal is among those who have been most influenced by Hafez's poetry among the poets of the subcontinent, but so far this issue has not been considered by researchers. With regard to this issue, the present study has tried to classify and examine the extracted samples (by descriptive-analytical method) of the influence of Hafez's poetry in his Persian and Urdu Divan. The results of the research show that the influence of Hafez on Iqbal's poetry has various aspects and forms such as lexical, propositional, narrative, allusive, visual, structural, inspirational-fundamental, etc. and covers both the content and the subject areas.

Keywords: Hafez Poetry, Iqbal Lahori Poetry, Comparative Literature, Iran, and Pakistan

1. Introduction

Hafez is a poet who has greatly influenced his contemporary poets, the flow of lyric poetry in Persian literature, and the thought and poetry of many poets after him. Even in our time great poets like Mohammad Hossein Shahriyar, Houshang Ebtehaj, etc., sometimes under the influence of Hafez's thought and language, have written poetry. Globally and internationally, the thought and poetry of Hafez had lovers like Goethe. Since the theme of most of Hafez's sonnets is romantic-mystical, some scholars consider his poem as the intersection of two historical flows of romantic and mystical lyric poetry in Iran. (See Shamisa, 1370: 132) Nevertheless, Hafez has expressed themes of social criticism such as the struggle against hypocrisy, criticism of Sufis and other classes, as well as educational topics in the form of advice, sometimes in ancestral language and sometimes in humorous language in his poems. This style of Hafez later became a major part of most of the themes in his poetry; Like Sufi criticism, it has become a literary tradition, and followers of Hafez's style and thought have used these themes in their poems for centuries.

Another point is that some scholars liken Hafez's sonnets to a prism that anyone can interpret according to their own intellectual background and psychology. This symbolic and metaphorical aspect of Hafez's poetry causes more audiences to sympathize with him and many poets to follow his lyric style. Therefore, Hafez not only in Iran, but also outside the geographical borders of today's Iran, including the entire geography of cultural Iran - from the subcontinent to Central Asia, Transoxiana and Asia Minor - as well as the Arab world and later, Europe and America also have fans and followers. In the meantime, one of the centers of interest in Hafez's poetry and thought is Pakistan

where the ancient and contemporary poets of this country like Moazullah Mumand, Waqif Lahori, Kazem Khan Sheida and most importantly Allama Iqbal Lahori have been influenced by Hafez's poetry. According to this, the fundamental issue of this research is discovering, extracting, classifying, and analyzing various aspects and methods Iqbal Lahori influenced by Hafez's poetry and thoughts. Therefore, the present research has tried to study and analyze the forms and methods Iqbal Lahori was influenced by Hafez Shirazi consciously and unconsciously using poetic evidences extracted from the Persian and Urdu Divan of this great poet of the subcontinent.

1.1. Research methodology

This article is a theoretical research product that has tried based on written sources and using the descriptive-analytical method to examine the forms, types, and manifestations of influence of Hafez's poetry on Iqbal Lahori's poetry and the quality of Hafez's poetry form and content influence on Iqbal's poetry. The meaning of the quality of form influence is the part of literary tricks that Iqbal has used in reflecting and retelling the ideas and themes of Hafez's poetry.

2. Discussion

The influence of literary works, especially the poetry of poets, is common which can be studied by adopting different approaches. In traditional Persian rhetoric, some of these effects with concepts such as adaptation, guarantee (Darj va Hal), and plagiarism were designed and reviewed. In the middle of the twentieth century, with the development of intertextual theory in Roland Barthes' views, the whole circle, and finally the works of Yulia Kristeva, a new chapter was opened to study and analyze this common literary phenomenon. Gerard Jeannett, Laurent Genie, Michael Riffater and others tried to complete it and use terms for it. They used collage, modeling, montage, postage, and so on. Although the use of intertextual theory, which in recent years with the prevalence of fundamental theory research, has become a topic of interest in literary research, especially in the field of comparative literature, this research tries to, by adopting indigenous and middle strategies -Between the traditional method and intertextuality method-, investigate and analyze the types of influence of Iqbal Lahori from Hafez. The terms used in this research are more adapted from the book "Manifestation of Quran and Hadith in Persian Poetry" Written by Seyed Mohammad Rastgoo which has divided being influenced by the Qur'an and Hadith in poetry into vocabulary, Proposition, interpretational, Inspired-fundamental, allusive, interpretative, Comparative, Visual, stylistic-structural, methodical and multifaceted. Some of these cases are subdivided into subdivisions. Considering that most of the approaches to intertextual studies have been largely replicated due to their frequent use in these years, using this method in classifying the types of impression, maybe in open new ways be effective in this field and localization of these concepts. According to this method, the types of influence of Persian and Urdu poetry of Iqbal Lahori from Hafez Shirazi can be divided into several general categories:

- 1- The influence of vocabulary (words) that are divided into three groups: borrowing, translation, and processing.
- 2- Propositional influence, which includes various types of impact at the sentence level, such as adaptation, guarantee, and analysis.
- 3- Interpretational influence, which includes sentence translation and interpretation.
- 4- Inspirational-fundamental influence
- 5- allusive influence
- 6- Visual impact
- 7- Structural influence

3. Conclusion

Examining Iqbal Lahori's poetry, we find that despite Iqbal's reputation for opposing Hafez's ideas at the outset, Hafez has had a wide and deep influence in terms of form and meaning in Iqbal Lahori's poetry. This influence is not limited to Iqbal's Persian poetry, but it has also influenced the Urdu poetry of this great poet of the subcontinent. The forms of influence by Hafez's poetry on Iqbal Lahori's speech can be found in some cases such as vocabulary (borrowing, translation, outcome), proposition (guarantee and analysis), report (translation and interpretation), inspirational-fundamental, implicit, structural-stylistic, methodological and multidimensional. However, there may have been other forms and examples of influence during the works of this great contemporary poet that have been hidden from the eyes of scholars. One of the remarkable points is that despite his influence on

Rumi, Hafez's influence on Iqbal al-Lahori is more in the field of form and manner of expression and thematic techniques rather than in the fields related to worldview and intellectual fields to the extent that among the extracted effective methods, the share of lexical, propositional, and reporting methods and their belongings is more than such things as a fundamental-inspirational or visual influence. A more thought-provoking point in this regard is that one of the main sources of Iqbal and Hafez's inspiration is the Qur'an, and in the works of both poets there is a high frequency of implicit influence of the Holy Qur'an, but investigation of the way of expression and linguistic-rhetorical arrangements used in referring to the verses, we find that some Qur'anic allusions used in Iqbal's poetry, despite his familiarity with the Qur'an, were done through Hafez's poetry and Hafez's interpretation of the Qur'anic theme overshadowed Iqbal's poetry.

4. References

- Farzin Nia, Ziba. (1997). **Pakistan**. Tehran: Foreign Ministry Printing and Publishing Institute.
- Ghezelbash, Ghulam ali Kumail. (2004). **Comparative study of the poetry of Khoshhal Khan Khattak and Allameh Mohammad Iqbal Lahori** Supervisor: Ali Afkhami, PhD Thesis. University of Tehran.
- Hafiz Shirazi, Shamsuddin Mohammad. (2018). **Divan-e-Hafez**. Tehran. Osweh Publications.
- Humayei, Jalaluddin. (2010). **Eloquence Skills and Literary Arts**. Tehran. Ahura.
- Iqbal Lahori, Mohammad. (1915). **Masnavi Asrar Khudi**. Lahore: Union steam Press.
- Iqbal Lahori, Mohammad. (1990). **Generalities of Iqbal Urdu**. Lahore: Esteghlal Press.
- Iqbal Lahori, Mohammad. (2015). **Bal-e-Gabriel**. Translated by Mohammad Afsar Rahbin, Tehran. Hazare quqnoos in collaboration with ECO Cultural Institute.
- Mashhadi, Mohammad Amir. (2007). **External Music and Edge in the Mai Baqi of Iqbal and Poems of Hafiz in Moj-ze-Khud Rasta (Collection of International Articles by Allama Iqbal Lahore)**. Volume II, by Mohammad Ali Zahrazada, Zahedan: Sistan and Baluchestan University Publications. 1541-1558.
- Mashhadi, Mohammad Reza. (2009). **The Beautiful Recognition of Iqbal's Mai Baqi and poems of Hafiz in Moj-ze-Khud Rasta (Collection of International Articles by Allama Iqbal Lahore)**. Volume II, by Mohammad Ali Zahrazada, (Zahedan: Sistan and Baluchestan Publications), 1526-1540.
- MirSadiqi, Meymanat. (1997). **Dictionary of Poetic Art**. Tehran. Mahnaz.
- Mortazavi, Manuchehr. (2005). **Hafez School Introduction to Hafez Studies**. Fourth edition, Tabriz. Stodeh.
- Nadavi, Maulana Abdul Salam. (1964). **Iqbal Kamil**. Azam Gara, Darul Musnafin Shibli Academy, Azam Garh India.
- Rastgu, Seyyed Mohammad. (1997). **Manifestation of Quran and Hadith in Persian Poetry**. Tehran. Scientific and Cultural Publishing Company.
- Saket, Mohammad Hussein. (2006). **Manifestation of Quran and Hadith in Persian Poetry**. Tehran. Miras Maktoob.
- Shadrwan, Hassan. (1992). **Iqbalology**. Tehran: Islamic publicity Organization Publishing Center.
- Shafi'i Kadkani, Mohammad Reza. (2002). **Music of Poetry**. Tehran. Agah.
- Shamisa, Sirius. (1991). **The journey of lyric in Persian poetry**. Tehran Ferdows Publications.
- Siddiqui, Zia al-Rahman. (2014). **History of Urdu Literature**. Delhi. Published by Takhliq kar.
- Soroush, Ahmad. (2011). **Generalities of Persian Poems of Maulana Iqbal Lahori**. Tehran. Sanai.

Cite this article Javid, Asim., Chehrehani, Reza., Shahid, Mohammad Iqbal. (2024). The investigation of the Methods Iqbal Lahori influenced by Hafez Shirazi's Poetry. *Journal of Subcontinent Researches*, 15(45), 75-92. DOI: [10.22111/jsr.2021.38320.2165](https://doi.org/10.22111/jsr.2021.38320.2165)

بررسی شیوه‌های اثرپذیری اقبال لاهوری از شعر حافظ شیرازی

عاصم جاوید^۱ | رضا چهارقانی^۲ | محمد اقبال شاهد^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران، ایمیل: Chehrehgani@hum.ikiu.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه جی.سی.یو.ال، لاهور، پاکستان.

چکیده

حافظ شاعری است که بر طیف وسیعی از شاعران هم‌روزگار و پس از خود، هم در حوزه زبان فارسی و هم در خارج از آن تأثیر داشته و منبع الهام و منشأ خلاقیت کثیری از بزرگان شعر و ادب در سراسر جهان بوده است. در این میان اقبال لاهوری متفکر و شاعر پاکستانی که به اثرپذیری از مولوی شهرت دارد و در اوان جوانی با حافظ و اندیشه‌های او مخالف بوده، از جمله کسانی است که در میان شاعران شبه‌قاره، بیشترین اثرپذیری را از شعر حافظ داشته؛ اما تاکنون این موضوع مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. با توجه به این مسئله، پژوهش پیش‌رو کوشیده است تا ضمن کشف نمونه‌های اثرپذیری اقبال از حافظ در دیوان فارسی و اردوی وی، نمونه‌های استخراج شده را با روش توصیفی-تحلیلی طبقه‌بندی و بررسی کند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد اثرپذیری شعر اقبال از حافظ، وجوه و اشکال گوناگونی همچون اثرپذیری واژگانی، گزاره‌ای، گزارشی، تلمیحی، تصویری، ساختاری، الهامی-بنیادی و... دارد و هر دو ساحت صورت و مضمون را دربرمی‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: شعر حافظ، شعر اقبال لاهوری، ادبیات تطبیقی، ایران و پاکستان.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

حافظ شاعری است که بر شاعران معاصر خود، جریان غزل‌سرایی در ادب پارسی و بر اندیشه و شعر بسیاری از شاعران بعد از خود تأثیر بسیار داشته است. حتی در روزگار ما نیز شاعران بزرگی همچون محمدحسین شهریار، هوشنگ ابتهاج و... گاه تحت تأثیر اندیشه و زبان حافظ شعر سروده‌اند. در سطح جهانی و بین‌المللی نیز اندیشه و شعر حافظ شیفتگانی نظیر گوته داشته است. از آنجا که مضمون اغلب غزلیات حافظ، عاشقانه-عارفانه است، برخی پژوهشگران شعر وی را محل تلاقی دو جریان تاریخی غزل عاشقانه و عارفانه در ایران می‌دانند (نک به. شمیسا، ۱۳۷۰: ۱۳۲)؛ باوجوداین حافظ در لابه‌لای اشعار خود مضامین انتقاد اجتماعی؛ از جمله مبارزه با ریاکاری، انتقاد از صوفیان و دیگر طبقات و همچنین مضامین تعلیمی و تربیتی را در قالب پند و اندرز، گاه با زبان جد و گاه با زبانی طنزآمیز بازگو کرده است. این شیوه حافظ، بعدها به جریانی بزرگ و اغلب مضامین مندرج در شعر وی همچون نقد صوفی تبدیل به سنت ادبی شده و پیروان سبک و اندیشه حافظ، این مضامین را در طول چندین قرن، در اشعار خود به کار برده‌اند. نکته دیگر اینکه، عده‌ای از پژوهشگران، غزل‌های حافظ را به منشوری

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۵، شماره ۴۵، ۱۴۰۲، صص ۷۵-۹۲.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۷

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۰۵

استناد: جاوید، عاصم؛ چهارقانی، رضا؛ شاهد، محمد اقبال. (۱۴۰۲). بررسی شیوه‌های اثرپذیری اقبال لاهوری از شعر حافظ شیرازی، مطالعات

شبه‌قاره، ۱۵(۴۵)، ۷۵-۹۲.

DOI: [10.22111/jsr.2021.38320.2165](https://doi.org/10.22111/jsr.2021.38320.2165)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

تشبیه می‌کنند که هرکس با توجه به مشرب فکری و روان‌شناسی فردی خویش می‌تواند آن را تفسیر کند. همین جنبه نمادین و استعاری شعر حافظ باعث می‌شود تا مخاطبان بیشتری با وی همدلی و همذات‌پنداری و شاعران بسیاری از سبک غزلسرایی او پیروی کنند؛ از این رو، حافظ نه تنها در ایران، بلکه در خارج از مرزهای جغرافیایی ایران امروز، اعم از تمام جغرافیای ایران فرهنگی - از شبه‌قاره تا آسیای میانه، ماوراءالنهر و آسیای صغیر - و همچنین جهان عرب و در ادوار متأخرتر، اروپا و آمریکا نیز علاقه‌مندان و پیروانی دارد. در این میان، یکی از مراکز اقبال به شعر و اندیشه حافظ، پاکستان است که شاعران قدیم و معاصر این کشور؛ مانند معز الله مومند، واقف لاهوری، کاظم‌خان شیدا و از همه مهم‌تر علامه اقبال لاهوری از شعر حافظ متأثر بوده‌اند.

بر این اساس، مسئله بنیادین این پژوهش؛ کشف، استخراج، طبقه‌بندی و تحلیل وجوه و شیوه‌های گوناگون اثرپذیری اقبال لاهوری از شعر و اندیشه حافظ است؛ بنابراین پژوهش پیش‌رو کوشیده‌است تا اشکال و شیوه‌های اثرپذیری خودآگاه و ناخودآگاه اقبال لاهوری از حافظ شیرازی را با استفاده از شواهد شعری مستخرج از دیوان فارسی و اردوی این شاعر بزرگ شبه‌قاره بررسی و تحلیل کند.

۱-۲- روش تفصیلی تحقیق

این پژوهش، پژوهشی نظری است که با تکیه بر منابع مکتوب و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی کوشیده‌است اشکال، گونه‌ها و نمودهای اثرگذاری شعر حافظ بر شعر اقبال لاهوری و کیفیت اثرپذیری شکلی و محتوایی اقبال از شعر حافظ را بررسی و تحلیل کند. مقصود از کیفیت اثرپذیری شکلی، آن بخش از شگردهای ادبی است که اقبال در بازتاب و بازگویی اندیشه‌ها و مضامین شعر حافظ به‌کار برده‌است.

۱-۳- پیشینه تحقیق

اگرچه تاکنون اثری با عنوان و موضوع این مقاله منتشر و نمایه نشده‌است، موارد زیر نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به موضوع تحقیق در این مقاله به‌شمار می‌روند.

فارسی:

۱. توحیدیان، رجب. (۱۳۹۵). «تأثیرپذیری منصور حافظ از خواجه حافظ شیرازی»؛ فصلنامه بهارستان سخن، شماره ۳۴، صص ۷۹-۱۰۳.
۲. توحیدیان، رجب. (۱۳۹۸). «بررسی تأثیر سبکی تقی دانش از حافظ شیرازی»؛ مجله بهارستان سخن، شماره ۴۵، صص ۱۱۵-۱۳۶.
۳. ولیخانی، زهره. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی اندیشه‌های مشترک در غزلیات غالب دهلوی و حافظ شیرازی»؛ فصلنامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، شماره ۳۶، صص ۹۷-۱۲۴.
۴. بیدکی، هادی. (۱۳۹۶). «تأثیرپذیری ملای جزیری از حافظ شیرازی در مضمون عشق»؛ نشریه ادبیات تطبیقی، شماره ۱۶، صص ۲۱-۴۲.
۵. گیاهی، معصومه؛ خدیور، هادی. (۱۳۹۴). «تأثیرپذیری فروغی بسطامی از حافظ شیرازی در غزل عارفانه»؛ فصلنامه عرفانیات در ادب فارسی، شماره ۲۵، صص ۷۷-۹۷.
۶. سازواری، محمودرضا. (۱۳۸۹). «تأثیر و تأثر سلمان ساوجی و حافظ شیرازی»؛ سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، شماره ۸، صص ۱۶۹-۱۸۲.
۷. خدیور هادی؛ کاظمی مرام، سهیلا. (۱۳۹۱). «تأثیرپذیری شهریار از حافظ»؛ دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۲ (پیاپی ۶)، صص ۵۹-۸۰.

چنانکه مشاهده می‌شود در پژوهش‌های ۱ تا ۷ در تأثیر و تأثر یا مضامین مشترک شعر حافظ با تعدادی از شاعران پارسی‌گو (به غیر از اقبال لاهوری) تأکید و تمرکز شده‌است.

۸. قزلباش، غلام‌علی کمیل. (۲۰۰۴). «مطالعه تطبیقی شعر خوشحال‌خان ختک و علامه محمد اقبال لاهوری»؛ پایان‌نامه برای دریافت مدرک دکتری، دانشگاه تهران.

در پژوهش بالا اساساً حافظ و شعر او در محدوده و دامنه موضوعی تحقیق قرار ندارد و تنها یک‌سوی این جستار، یعنی علامه اقبال لاهوری مورد توجه بوده‌است.

۹. خیراندیش، حوریه. (۱۳۹۳). «بررسی و مقایسه مفهوم آزادی در اشعار مولانا، حافظ و محمد اقبال لاهوری»؛ پایان‌نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی مرکز خلخال.

نویسنده این پایان‌نامه فقط مفهوم آزادی را در شعرهای مولانا، حافظ و اقبال لاهوری جمع‌آوری کرده و در خصوص تأثیرپذیری اقبال لاهوری از حافظ کاری صورت نداده‌است.

۱۰. رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). «جایگاه اقبال لاهوری در ادبیات تطبیقی و تأثر او از شاعران فارسی زبان تا عصر حافظ»؛ کرمان: نشریه ادبیات تطبیقی (علمی پژوهشی)

در این مقاله صرفاً اشعار شاعران فارسی‌زبان جمع‌آوری و اثرگذاری آن‌ها بر شعر اقبال بررسی شده و با آنکه در چکیده مقاله ادعا شده که اثرپذیری اقبال از مولوی عمیق، اما اثرپذیری وی از حافظ چنین نبوده‌است، در متن مقاله در کنار بررسی تأثیر شاعران پارسی‌گوی دیگر؛ همچون مولوی، سعدی، خاقانی و... بر اقبال لاهوری، حدود چهار صفحه به توضیح و توجیه دلایل مخالفت اقبال با اندیشه‌های حافظ در جوانی و شیفتگی وی به حافظ در سال‌های پختگی و کمال و همچنین برخی مصادیق و شواهد فارسی استقبال از غزلیات حافظ در اشعار اقبال لاهوری اختصاص یافته‌است.

محمدرضا مشهدی، «زیبایی‌شناختی غزل‌های می‌باقی اقبال و غزل‌های حافظ» در موج ز خود رسته (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی علامه اقبال لاهوری)، جلد دوم، به کوشش محمدعلی زهرازاده (زاهدان: انتشارات دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۸)، ۱۵۲۶-۱۵۴۰.

این مقاله غزل‌های دفتر شعری «می‌باقی» اقبال را از منظر بلاغت و زیبایی‌شناسی بررسی و با ذکر شواهد شعری فراوان اثبات کرده‌است که آرایه‌های ادبی غزل‌های دفتر شعر یادشده به صورت کاملاً طبیعی در کلام او نشسته؛ اما به شدت تحت تأثیر آرایه‌های ادبی شعر حافظ است.

محمدامیر مشهدی، «موسیقی بیرونی و کناری در غزل‌های می‌باقی اقبال و غزل‌های حافظ» در موج ز خود رسته (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی علامه اقبال لاهوری)، جلد دوم، به کوشش محمدعلی زهرازاده (زاهدان: انتشارات دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۸)، ۱۵۴۱-۱۵۵۸.

در این مقاله تأثیرپذیری غزل‌های دفتر «می‌باقی» اقبال از غزلیات حافظ از منظر موسیقی بیرونی (وزن) و کناری (قافیه) که در بلاغت سنتی استقبال نامیده می‌شود، با روش کمی و کیفی بررسی و مشخص شده‌است که شانزده غزل از دفتر «می‌باقی» تحت تأثیر شعر حافظ قرار دارد.

چنانکه مشاهده می‌شود، دو پژوهش بالا از نظر دامنه تحقیق محدودتر و از نظر شیوه و رویکرد با این پژوهش متفاوت هستند.

اردو:

تاکنون پژوهش‌های بسیاری در رابطه با جنبه‌های گوناگون شعر اقبال لاهوری به زبان اردو منتشر شده‌است؛ اما دو پژوهش زیر، نزدیک‌ترین تحقیقات به موضوع این مقاله و حاوی مطالبی در باب مشابهت و احیاناً اختلافات صرفاً مضمونی و محتوایی

شعر حافظ و اقبال لاهوری به زبان اردو هستند که به مقوله بررسی گونه‌ها و شیوه‌های اثرپذیری اقبال لاهوری از شعر حافظ شیرازی، به‌خصوص اشعار فارسی اقبال توجه نداشته و تحلیلی در این خصوص ارائه نداده‌اند.

۱. ریاض، محمد. (۱۹۷۷م). «اقبال اور فارسی شعرا»؛ اسلام‌آباد: انتشارات دانشگاه آزاد علامه اقبال.

۲. حسین‌خان، یوسف. (۱۹۷۶م). «حافظ اور اقبال»؛ دهلی: غالب اکادمی جمال پرننگ پریس.

چنانکه مشاهده شد، این تحقیق از حیث موضوع، دامنه، روش و رویکرد با هیچ‌یک از تحقیقات بالا قابل قیاس نیست و پژوهشی نو در این زمینه محسوب می‌شود.

۲- تعریف مفاهیم اصلی تحقیق

۲-۱- شبه‌قاره و پیشینه زبان و ادب فارسی در آن

اگرچه برخی احتمال می‌دهند که کوشان‌ها نخستین قومی بوده‌اند که زبان و فرهنگ و عناصر تمدن ایرانی را به شبه‌قاره برده‌اند، شواهد تاریخی قطعی حاکی از آن است که پس از فتوحات دوره هخامنشیان، مرزهای ایران از سمت شرق تا آن سوی رود سند گسترش یافته و پس از ۵۱۸ ق.م که سند و پنجاب به دست ایران فتح شده، زبان فارسی در این مناطق رواج یافته و محور روابط فرهنگی ایران و ساکنان این مناطق بوده‌است (نک به. فرزین‌نیا، ۱۳۷۶: ۲۵۱). پس از اسلام نیز در دوران حکومت‌ها و دولت‌های نیمه‌مستقل ایرانی؛ همچون غزنویان که سند و پنجاب و پس از آن لاهور به تصرف سلطان محمود درآمد، رونق و شکوفایی زبان فارسی در این مناطق بیشتر شد و این ناحیه به یکی از پایگاه‌های مهم زبان و ادبیات فارسی بدل شد. بنا به تصریح محمد عوفی در لب‌الالباب، نخستین تذکره فارسی که در سند (پاکستان) تألیف شده، ابو عبدالله روزبه، فرزند عبدالله نکتی لاهوری، مداح سلطان محمود غزنوی، اولین شاعر فارسی‌گوی پاکستان است (ساکت، ۱۳۸۵: ۲۹۹) بر این اساس، شبه‌قاره، بی‌تردید یکی از حوزه‌های اصلی نفوذ و تأثیر شعر فارسی است که امروزه کشورهای، همچون: هند، بنگلادش، میانمار، برمه، نپال و پاکستان را شامل می‌شود. در این منطقه، امروزه، زبان‌هایی مانند اردو، پشتو، سندی، بلوچی، کشمیری، هندی، سرائیکی، پنجابی، بنگالی و... رواج دارد (نک به. صدیقی، ۲۰۱۴: ۹-۴۱)؛ اما پیشینه زبان فارسی در شبه‌قاره، به بیش از هزار سال می‌رسد و حتی در دوره گورکانیان هند، زبان فارسی به زبان رسمی دربار بدل شد. پس از سلطه کامل انگلستان بر شبه‌قاره در سال ۱۸۴۷م، زبان فارسی رسمیت خود را در این منطقه از دست داد و زبان انگلیسی جای زبان فارسی را گرفت. با وجود این، زبان و ادبیات فارسی در این سامان، به حیات خود ادامه داد و شاعران بسیاری را به جامعه ادب فارسی عرضه کرد که بی‌تردید اقبال لاهوری یکی از بزرگ‌ترین شاعران این حوزه عظیم و پایگاه پرسابقه زبان و ادبیات فارسی به‌شمار می‌رود.

۲-۲- علامه اقبال لاهوری

محمد اقبال لاهوری، یکی از متفکران، نواندیشان و شاعران برجسته و یکی از احیاگران تفکر دینی در جهان اسلام، به‌خصوص شبه‌قاره و پاکستان است که اندیشه‌های بنیادین و عمیق خود را در قالب شعر، به دو زبان اردو و فارسی سروده است. اقبال لاهوری، شاعر ملی پاکستان، اشعار بسیاری به هر دو زبان سروده و در بخشی از سروده‌های خود، به اشکال گوناگون از شاعران کهن پارسی‌گو؛ مانند مولانا، سعدی، خواجوی کرمانی، مسعود سعد سلمان و به‌ویژه حافظ تأثیر گرفته‌است.

اقبال لاهوری به دو زبان اردو و فارسی شعر سروده، اما میزان سروده‌های فارسی او بیشتر است. آثار اردوی اقبال، مجموعه‌هایی همچون: بانگ درا، بال جبریل، ضرب کلیم، ارمغان حجاز و... را شامل می‌شود. آثار فارسی اقبال نیز مجموعه‌هایی همچون: «اسرار خودی و رموز بی‌خودی»، «زبور عجم»، «جاویدنامه»، «پیام مشرق»، «مثنوی پس چه باید کرد ای اقوام شرق» و «ارمغان حجاز» را دربرمی‌گیرد. «ارمغان حجاز» آخرین کتاب اقبال است که پس از مرگ وی چاپ شده‌است.

و یک‌چهارم آن به زبان اردوست (اقبال لاهوری، ۱۹۹۰م: مقدمه) عطیه بیگم، یکی از نویسندگان پاکستان ضمن توصیف ملاقات خود با اقبال لاهوری در لندن، مراتب ارادت اقبال به حافظ و شعر او را چنین وصف می‌کند: «او شخصی فاضل بود، فارسی، عربی و سنسکریت را خوب می‌دانست... حافظ را دوست داشت، بلکه باید گفت که حافظ حافظ بود. اومی‌گفت؛ وقتی در کیفیت حافظ هستم، روح حافظ در من حلول می‌کند و برای چند لحظه من خود حافظ می‌شوم. من هم کلام حافظ را حفظ بدم و برایش می‌خواندم...» (قرلباش، ۲۰۰۴: ۱۲۷) «عصر اقبال، عصر قصیده‌سرایی نبود و قصیده‌های او هم فاقد تشبیب یا تغزل است. اگر بخواهیم، سبک سخن اقبال را که سبکی است مخصوص به خود او و مستقل و جدا از هر ویژگی سبکی دیگر، به یکی از سبک‌های متداول تشبیه کنیم، شاید بتوان گفت که شیوه سخن اقبال به سبک عراقی نزدیک‌تر است؛ زیرا از نظر جنبه‌های صوری، بیشتر به حافظ و از نظر محتوای فکری، به مولوی نزدیک است. به قول بدیع‌الزمان فروزانفر، مولوی‌شناس بزرگ معاصر، از جهت اشارات قرآنی و حکمی و عرفانی، اقبال لاهوری تجلی روح مولوی است که در این عصر طلوع کرده‌است (شادروان، ۱۳۷۱: ۸۳). از آثار اقبال، «پیام مشرق» که در ۱۹۲۲م چاپ شده‌است به چهار قسمت تقسیم می‌شود: لاله طور، افکار، می‌باقی و نقش فرنگ. (ندوی، ۱۹۶۴: ۹۶، ۹۷) در این میان، «می‌باقی» تأثیرپذیری آشکارتری از شعر حافظ داشته‌است. به هر روی، هنوز اقبال لاهوری چشم از این جهان فرونبسته‌بود که برخی از فرهیختگان و دانشمندان ایرانی تا اندازه‌ای با نام، شعر و اندیشه او آشنایی یافتند. اکنون هفتاد سال است که در ایران سخن از شعر و اندیشه اقبال بر زبان‌ها می‌رود و خوشبختانه هنوز هم این نوای گرم و دلنواز رساتر از پیش به گوش می‌رسد. استادان، شاعران، نویسندگان، دانشمندان و هنرمندان این مرز و بوم در شعر و سرود و گفتار و نوشتار خویش، این اندیشمند بزرگ مسلمان و پیشتاز نواندیشی دینی آسیا را ستوده و به بررسی و نقد آثار گران‌سنگ او پرداخته‌اند (ساکت، ۱۳۸۵: ۵).

۳- بحث و بررسی

تأثیر و تأثر آثار ادبی، به‌خصوص شعر شاعران از یکدیگر امری معمول است که می‌توان با اتخاذ رویکردهای گوناگون آن را مورد مطالعه و بررسی قرار داد. در بلاغت سنتی فارسی بخشی از این قبیل تأثیرگذاری و اثرپذیری‌ها در ذیل مفاهیمی همچون: اقتباس، تضمین، درج و حل و... تا سلخ و انتحال و سرقت و... طرح و بررسی می‌شد. در اواسط قرن بیستم نیز با تکوین نظریه بینامتنیت (Intertextuality) در آراء رولان بارت، حلقه تل کل و نهایتاً آثار یولیا کریستوا، باب جدیدی برای بررسی و تحلیل این پدیده رایج ادبی باز شد که نظریه‌پردازانی همچون ژرار ژنت، لوران ژنی، مایکل ریفاتر و دیگران به تکمیل آن همت گماشتند و برای اقسام گوناگون آن اصطلاحاتی از قبیل کلاژ، مولاژ، مونتاژ، پوستاژ و... را به کار بردند. اگرچه بهره‌گیری از نظریه بینامتنیت که در سالیان اخیر با رواج تحقیقات نظریه‌بنیاد، به امری باب روز در پژوهش‌های ادبی، به‌خصوص در حوزه ادبیات تطبیقی بدل شده‌است؛ این پژوهش می‌کوشد با اتخاذ راهبردی بومی و میانه -بین روش سنتی و روش بینامتنیت- انواع اثرپذیری اقبال لاهوری از حافظ را بررسی و تحلیل کند. اصطلاحات به‌کاررفته در این تحقیق، بیشتر مقتبس از کتاب «تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی» نوشته سید محمد راستگو است که تأثیر قرآن و حدیث در شعر را به گونه‌هایی اعم از: اثرپذیری واژگانی، گزاره‌ای، گزارشی، الهامی-بنیادی، تلمیحی، تأویلی، تطبیقی، تصویری، سبکی-ساختاری، شیوه‌ای و چندسویه تقسیم کرده‌است که برخی از این موارد خود به زیرشاخه‌هایی منقسم می‌شوند. با توجه به اینکه اغلب رویکردهای مطالعات بینامتنی، به دلیل کثرت استعمال در این سال‌ها تا حدودی زیادی تکراری شده‌است، به‌کارگرفتن این روش در طبقه‌بندی انواع اثرپذیری، شاید در گشودن راه‌های تازه در این عرصه و بومی‌سازی این مفاهیم مؤثر باشد.

۳-۱- اقسام تأثیرپذیری اقبال لاهوری از حافظ^[۱]

۳-۱-۱- اثرپذیری واژگانی

شعر حادثه‌ای است که در زبان روی می‌دهد (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۱: ۳) و زبان محور تمام تحولات شعری است که خود براساس سه محور آواها، واژگان و قواعد دستوری (صرف‌ونحو) بنا شده‌است. با توجه به این نکته که مصالح اصلی سرودن شعر واژه‌ها هستند، اثرپذیری واژگانی می‌تواند یکی از مهم‌ترین اقسام اثرپذیری در شعر قلمداد شود. در این شیوه، شاعر در به‌کارگیری پاره‌ای واژه‌ها و ترکیب‌ها، وامدار شعر شاعر دیگر است؛ یعنی واژه‌ها و ترکیب‌هایی را در شعر خود می‌آورد که ریشه در اشعار شاعری دیگر دارند و مستقیم یا غیرمستقیم توسط وی به زبان و ادب فارسی راه یافته‌اند و چنانچه اشعار آن شاعر نمی‌بود، چه بسا زبان و ادب ما از آن واژه‌ها و ترکیب‌ها به‌طور کلی یا از معنای خاص آن در شعر بی‌بهره بود. اثرپذیری واژگانی به سه شیوه وام‌گیری، ترجمه و برآیندسازی تقسیم می‌شود (راستگو، ۱۳۷۶: ۱۵).

الف) وام‌گیری

در این شیوه، واژه یا ترکیبی از شعر یک شاعر (در اینجا حافظ) به همان شکل و بی‌هیچ دگرگونی، یا با تغییر لفظی یا معنوی اندک، بی‌آنکه ساختار آن دگرگون شود، به شعر شاعر دیگر (در اینجا اقبال لاهوری) راه می‌یابد. در ادامه به نمونه‌هایی از این شکل اثرپذیری در شعر اقبال اشاره می‌شود:

حافظ از جمله شاعران مبدع و خلاق ادب فارسی است که واژگان و اصطلاحات بی‌سابقه‌ای را برای نخستین بار وارد شعر فارسی کرده یا اصطلاحات و واژگان از قبل به‌کاررفته را در معنایی جدید یا با بار عاطفی-ارزشی بی‌سابقه استفاده کرده‌است (مرتضوی، ۱۳۸۴: ۴۳۰). برخی از این واژه‌ها و اصطلاحات به مدد عنصر بسامد و در فرایند خلق مضامین گوناگون در غزلیات و ابیات متعدد به‌کاررفته و چنان هویتی یافته‌اند که گویی به شخصیت مثبت یا منفی در ادبیات داستانی و آثار روایی بدل شده‌اند. یکی از این شخصیت‌ها در کنار مواردی نظیر رند، محتسب، مغ‌بچه و... پیر میکده یا پیر می‌فروش است.

حافظ: به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات
بخواست جام می و گفت عیب‌پوشیدن (۳۰۵)

اقبال نیز اصطلاح پیر میکده را از حافظ وام‌گرفته و دقیقاً در معنای حافظانه آن، بی‌هیچ تغییر ساختاری به‌کار برده‌است:

اقبال: دلم تپید ز محرومی فقیه حرم
که پیر میکده جامی به فتوی نفروخت (۳۱۹)

واژه «فتوی» در بیت بالا ممال «فتوا» و به معنی حکم فقیه است که در نظر پیر میکده اعتباری ندارد.

در نمونه زیر اندکی تغییر در وام‌گیری اقبال دیده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که «خونین کفن» غزل حافظ در شعر اقبال، به «خونین کفن» و «خونین جگران» تبدیل شده‌است:

حافظ: با صبا در چمن لاله سحر می‌گفتم
که شهیدان که‌اند این همه خونین کفن (۳۰۰)

اقبال: گل و نرگس و سوسن و نسترن
شهید ازل لاله، خونین کفن (اردو/۲۴۱)

اقبال: در چمن قافله لاله و گل رخت‌گشود
از کجا آمده‌اند این همه خونین جگران (۳۱۵)

از دیگر واژگان وام‌گرفته اقبال از حافظ، ترکیب «بیابان طلب» است.

حافظ: در بیابان طلب گرچه ز هر سو خطری است
می‌رود حافظ بی‌دل به توگای تو خوش (۲۲۳)

اقبال: هرچه باشد خوب و زیبا و جمیل
در بیابان طلب ما را دلیل (۱۰۸)

ترکیب «می‌باقی» نیز از ترکیب‌های واجد هویت در شعر حافظ است؛ چنانکه اگر پیش از وی نیز در سروده‌های شاعر دیگری به‌کار رفته باشد، چندان به چشم نیامده‌است. همین ترکیب در شعر اقبال به‌کار رفته‌است و همان‌گونه که ذکر شد، نام یکی از بخش‌های مجموعه پیام مشرق نیز است.

- حافظ: بده ساقی می‌باقی که در جنت نخواهی یافت
یا
- کنار آب رکناباد و گلگشت مصلا را (۲)
- حافظ: می‌باقی بده تا مست و خوشدل
اقبال: در این محفل که کار او گذشت از باده و ساقی
بعید نیست که اقبال، شعبده‌باز را هم در بیت زیر از شعر حافظ وام‌گرفته باشد.
- حافظ: آب و آتش به هم آمیخته‌ای از لب لعل
اقبال: کشید نقش جهانی به پرده چشمم
ترکیب راه‌نشین را چه ردالتعبیر بدانیم و چه صفتی جانشین موصوف در توصیف آدم خاکی، بی‌تردید از شعر حافظ به
شعر اقبال راه یافته است.
- حافظ: ساکنان حرم ستر و عفاف ملکوت
اقبال: فقر را نیز جهانبان و جهانگیر کنند
نمونه‌ای دیگر:
- حافظ: به ملازمان سلطان که رساند این دعا را
اقبال: به ملازمان سلطان خبری دهم ز رازی
حافظ: گفتمی که حافظ این همه رنگ و خیال چیست
اقبال: تو به لوح ساده من همه مدعا نوشتی
با توجه به قرابت زبان اردو به زبان فارسی، وام‌گیری اقبال از واژگان حافظ، به شعر فارسی وی محدود نمانده و این
ظرفیت زبانی، شعر اردوی اقبال لاهوری را هم وامدار خواجه شیراز ساخته است.
- حافظ: بده ساقی می‌باقی که در جنت نخواهی یافت
حافظ: عروس غنچه رسید از حرم به طالع سعد
اقبال با اندک تغییری در این ترکیب، «عروس لاله» را ساخته و به کرات هم در شعر فارسی و هم در شعر اردوی خود
به‌کار برده است.
- اقبال: حنا ز خون دل نوبهار می‌بندد
اقبال: عروس لاله برون آمد از سراچه ناز
اقبال: بیا که بلبل شوریده نغمه‌پرداز است
اقبال: عروس لاله مناسب نهی‌های بی‌مجهت‌های حجاب
ترجمه بیت اردو:
- ای عروس لاله! چرا از من روی نهان می‌کنی؟ من همچون نفس صبح هستم، [و چون به رخسار تو برسم] روی تو را
طراوت می‌بخشم.
- البته باید به این نکته نیز توجه داشت که اصطلاح «چراغ لاله» که به یک نوع ابزار روشنایی اطلاق می‌شود، گاه به‌عنوان
نماد راهنما و روشنگر در شعر اقبال لاهوری به‌کار رفته است که نمی‌توان آن را وام‌گیری از حافظ قلمداد کرد.
- حافظ: درین چمن گل بی‌خار کس نچید آری
چراغ مصطفوی باشرار بولهبی است (۵۰)
- عروس لاله چه اندازه تشنه رنگ است (۳۱۷)
بیا که جان تو سوزم ز حرف شوق‌انگیز (۳۲۳)
عروس لاله سراپا کرشمه و ناز است (۳۲۵)
که می‌نمسم سحر کس سوا کچ‌هاور نهی‌ها (۲۰۶)

اقبال: ستیزه کار رها هے ازل سے تا امروز چراغ مصطفوی سے شرار بولہبی (۱۳۹)

ترجمه بیت اردو:

از ازل تا امروز، جدال میان چراغ مصطفوی و آتش بولہبی ادامه داشته‌است.

نمونه‌ای دیگر:

حافظ: خیال حوصله بحر می‌پزد هیہات چه‌هاست در سر این قطرہ محال‌اندیش (۲۲۴)

اقبال: زخود گذشته‌ای ای قطرہ محال‌اندیش! شدن به بحر و گهر برنخاستن ننگ است (۳۱۷)

(ب) ترجمه:

ترجمه، یکی دیگر از زیرشاخه‌های اثرپذیری واژگانی است. در این شیوه، شاعر از بازگردانیدۀ واژه یا ترکیبی در شعر مبدأ به زبان مقصد بهره‌می‌گیرد. طبیعتاً ردپای این شیوه از اثرپذیری را باید در میان سروده‌های اردوی اقبال لاهوری جست‌وجو کرد.

حافظ: بود که یار نپرسد گنه ز خلق کریم که از سؤال ملولیم و از جواب خجل (۲۳۶)

اقبال: روز حساب جب مرا پیش هو دفتر عمل آپ بھی شرمسار هو مجھ کو بھی شرمسار کر (۱۸۷)

ترجمه بیت اردو:

هنگامی که دفتر عمل من در روز حساب حاضر شود/ هم خود شرمندہ می‌شوی و هم مرا شرمندہ می‌سازی. چنانکه مشاهده می‌شود، تشابه ساختار و اشتراک واژگان زبان اردو با زبان فارسی تا حدی است که می‌توان این قبیل شواهد را در ضمن مقولۀ وام‌گیری نیز بررسی کرد. به هر روی از آنجا که کلیت بیت اقبال به زبان اردوست و اقبال کلمۀ عربی خجل را به اردو/پارسی؛ یعنی «شرمسار» برگردانده است، این بیت را در ذیل شواهد شیوۀ ترجمه آورده‌ایم. در نمونۀ زیر نیز فارغ از مفهوم عرفانی عمیقی که در بیت حافظ وجود دارد، اقبال واژۀ «هرجایی» را در معنای «بی‌وفا» از حافظ وام کرده‌است.

حافظ: یا رب به که شاید گفت این نکته که در عالم رخساره به کس ننمود آن شاهد هرجایی (۳۸۶)

اقبال: کبھی ہم سے کبھی غیروں سے شناسائی ہے بات کھنہ کی نہی تو بھی تو ہرجائی ہے (۱۰۶)

ترجمه بیت اردو:

گاه با ما و گاه با بیگانگان آشنایی / این سخن گفتنی نیست؛ اما تو نیز بی‌وفا هستی.

(ج) برآیندسازی

در این شیوه، واژه یا ترکیبی، بی‌آنکه خود به‌صورت واژه یا ترکیب در شعر مبدأ آمده‌باشد، برپایۀ مضمون بیتی از شعر مبدأ ساخته می‌شود.

حافظ: گفتی که حافظ این همه رنگ و خیال چیست نقش غلط مبین که همان لوح ساده‌ایم (۲۸۳)

اقبال: یا در بیاض امکان یک برگ ساده نیست یا خامۀ قضا را تاب رقم نمانده (۲۳۳)

در بیت بالا، اقبال لاهوری برپایۀ مفهوم «لوح ساده» در شعر حافظ، ترکیب «برگ ساده» را که برای خوانندۀ هم‌روزگار وی مأنوس‌تر است، بر ساخته و به‌کار برده‌است.

حافظ: بود که یار نپرسد گنه ز خلق کریم که از سؤال ملولیم و از جواب خجل (۲۳۶)

اقبال: روز حساب جب مرا پیش هو دفتر عمل آپ بھی شرمسار هو مجھ کو بھی شرمسار کر (۱۸۷)

ترجمه:

هنگامی که دفتر عمل من در روز حساب حاضر شود/ هم خود شرمندہ می‌شوی و هم مرا شرمندہ می‌سازی.

اثربرداری اقبال در این بیت را می‌توان در ضمن شواهد ترجمه، برآیندسازی، ساختاری و نهایتاً چندسویه طبقه‌بندی کرد.

۳-۱-۲- اثرپذیری گزاره‌ای

واحد این قسم از اثربرداری، جمله است و خود به دو گونه اقتباس و حل تقسیم می‌شود.

الف) اقتباس و تضمین

در این شیوه، گوینده گزاره‌ای یعنی جمله یا عبارتی از سخن دیگران را با همان ساختار، بدون تغییر و دگرگونی یا با اندک تغییری که در تنگنای وزن و قافیه از آن گریزی نیست، در سخن خود جای می‌دهد.

حافظ: دوش از مسجد سوی میخانه آمد پیر ما چیست یاران طریقت بعد از این تدبیر ما (۸)

اقبال: چیست یاران بعد از این تدبیر ما رخ سوی میخانه دارد پیر ما (۱۲۸)

اقبال در شعر بالا، بیت حافظ را تضمین کرده‌است؛ اما با وجود اینکه جمله تغییر چندانی نداشته، به دلیل استفاده از واژه «رخ» به جای «روی» در مصرع دوم به ضرورت وزن، فصاحت بیت و موسیقی آن به شدت آسیب دیده‌است.

شاهد زیر یکی از نمونه‌های جالب توجه تضمین حافظ در شعر اقبال لاهوری است.

حافظ: ز عشق ناتمام ما جمال یار مستغنی است به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را (۳)

اقبال: سمان الفقر فخری کا رها شان امارت می به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را (۱۱۳)

ترجمه بیت اردو:

دولت «الفقر فخری» او [پیامبر اسلام] نهایت شکوه و اقتدار بود/ به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را. این شعر که خطاب به جوانان مسلمان سروده شده‌است، آن‌ها را از گرفتار شدن در چنبره جلوه‌های رنگارنگ فرنگ برحذر می‌دارد.

چنانکه مشاهده می‌شود، مصرع دوم هر دو شعر یکی است. اقبال لاهوری در شعر دیگری به نام بانگ دارا که به زبان اردو سروده شده، مصرع اول این شعر را هم تضمین کرده‌است. افزون بر تضمین مصرع حافظ، تضمین حدیث نبوی «الفقر فخری» نیز در بیت اقبال وجود دارد که شاید بتوان این شیوه را تضمین چندلایه نامید.

حافظ: شد آنکه اهل نظر بر کناره می‌رفتند هزارگونه سخن در دهان و لب خاموش (۲۱۹)

اقبال: مزا تو یه هے که یوں زیر آسمان رهے هزارگونه سخن در دهان و لب خاموش (۱۳۲)

ترجمه بیت:

لذت واقعی با گذراندن زندگی یک شخص به این شکل است: هزار کلمه در دهان و لب‌های ساکت دارد.

یکی از جالب‌ترین جلوه‌های تضمین سخن حافظ در شعر اقبال لاهوری، در منظومه «قرب سلطان» دیده می‌شود که اقبال لاهوری مصرع دوم بیت آخر غزلی از حافظ را با همان واژه تخلص (حافظا) تضمین کرده و از این طریق دست به مضمون‌سازی زده‌است.

حافظ: رموز مصلحت ملک خسروان دانند گدای گوشه‌نشینی تو حافظا مخروش (۲۱۹)

اقبال: یھی اصول هے سرمایہ سکون حیات گدای گوشه‌نشینی تو حافظا مخروش (۱۳۲)

ترجمه بیت اردو:

این اصول سرمایه سکون زندگانی است/ گدای گوشه‌نشینی تو حافظا مخروش.

در دفترهای شعر اقبال لاهوری، به هر سو که نظر بیفکنیم، نمونه‌ای از تضمین شعر حافظ، رخ می‌نماید که برخی نمونه‌های زیر جلوه‌هایی از آن را آیینه‌داری می‌کنند:

وانگهش مست و خراب از سر بازار بیار (۱۹۳)
وانگهش مست و خراب از ره بازار بیار (اردو/۱۸۲)
حالی‌ا غلغله در گنبد افلاک انداز (۲۰۴)
حالی‌ا غلغله در گنبد افلاک انداز (اردو/ ۲۵۹)
چو قرب او طلبی در صفای نیت کوش (۲۱۹)
چو قرب او طلبی در صفای نیت کوش (اردو/۱۳۲)

حافظ: دلق حافظ به چه ارزد به می‌اش رنگین کن
اقبال: دلق حافظ به چه ارزد به می‌اش رنگین کن
حافظ: عاقبت منزل ما وادی خاموشان است
اقبال: عاقبت منزل ما وادی خاموشان است
حافظ: محل نور تجلی است رای انور شاه
اقبال: محل نور تجلی است رای انور شاه
(ب) حل (تحلیل)

گاهی تنگنای وزن و قافیه از یک سو و اشتیاق به اقتباس از دیگر سو، گوینده را وامی‌دارد تا برای آذین‌بندی سخن خویش به سخن دیگری، بیش از حد آن را دستکاری و دگرگون کند و چه بسا در این دگرگونی ساختار اصلی آن‌ها را از هم بپاشاند (راستگو، ۱۳۷۶: ۳۳). در بلاغت سنتی این شیوه را حل یا تحلیل می‌نامیدند (همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۳).

این کرامت هم‌ره شهباز و شاهین کرده‌اند (۴۰۱)
این سعادت قسمت شهباز و شاهین کرده‌اند (اردو/۱۵۸)
کجا دانند حال ما سبکباران ساحل‌ها (۱)
دلیل کاروان را مشکل اندر مشکل افتاده‌است (۲۲۳)
فلک را سقف بشکافیم و طرحی نو دراندازیم (۲۹۱)
فلک را سقف بشکافیم و طرح دیگر اندازیم (۱۷۳)
نه هر که سر بتراشد قلندری داند (۱۳۷)
اگر چه سر نتراشد، قلندری داند (۳۲۵)

حافظ: شهپر زاغ و زغن زیبای صید و قید نیست
اقبال: شهپر زاغ و زغن در بند قید و صید نیست
حافظ: شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل
اقبال: شب تاریک و راه پیچ‌پیچ و بی‌یقین رایی
حافظ: بیا تا گل برافشانیم و می در ساغر اندازیم
اقبال: بیا تا گل بيفشانیم، دمی در ساغر اندازیم
حافظ: هزار نکته باریک‌تر ز مو اینجاست
اقبال: بیا به مجلس اقبال و یک دو ساغر کش

مقصود حافظ در مصرع «نه هر که سر بتراشد قلندری داند» نقد تصوف ظاهرگراست؛ اما اقبال لاهوری با واژگونه‌کردن تعبیر حافظ همان مضمون را بازآفریده و بر عرفان درونی و حقیقی خود -فارغ از ظواهر و فرم- انگشت نهاده‌است.

گفتمت چون در حدیثی گرتوانی داشت هوش (۲۲۰)
گفتمت چون در حدیثی گرتوانی داشت هوش (اردو/۱۱۸)
به دو جام دگر آشفته شود دستارش (۲۱۵)
از دو جام آشفته شد دستار او (۶۶)

حافظ: گوش کن پند ای پسر وز بهر دنیا غم مخور
اقبال: در غم دیگر بسوز و دیگران را هم بسوز
حافظ: صوفی سرخوش از این دست که کج کرد کلاه
اقبال: نیست غیر از باده در بازار او

۳-۱-۳- اثرپذیری گزارشی

در اثرپذیری گزارشی، گوینده مضمون شعر دیگری را به دو شیوه ترجمه یا تفسیر، به همان زبان یا زبان دیگر گزارش می‌کند؛ گاه به شیوه نقل قول و با ذکر نام گوینده و گاه بی‌آن و از زبان خود.

الف) ترجمه:

ترجمه اقبال از شعر حافظ به زبان اردو مانند هر ترجمه دیگری گاه بسته و پای‌خوان (تحت اللفظ) است و گاه آزاد و باز.
حافظ: یکی است ترکی و تازی در این معامله حافظ
اقبال: ترکی بهی شیری تازی بهی شیری
حرف محبت، ترکی نه تازی (۲۱۸)
حدیث عشق بیان کن به هر زبان که تو دانی (۳۷۲)

ترجمه بیت اردو:

ترکی و عربی هر دو شیرین هستند؛ سخن عشق نه ترکی و نه تازی است.

(ب) تفسیر:

در این شیوه، سخنور شعر شاعر دیگر یا مایه و مضمون آن را بازمی‌گشاید، می‌گسترده و با شرح و بسط در سخن خویش می‌آورد (راستگو، ۱۳۷۶: ۴۳).

حافظ: گرت هواست که با خضر همنشین باشی نهران ز چشم سکندر چو آب حیوان باش (۲۱۱)
اقبال: جهان می‌نخواجه پرستی هے بندگی کا کمال رضای خواجه طلب گن قبای رنگین پوش (۱۳۱)
 ترجمه بیت اردو:

در این جهان، خاکساری در مقابل پیر، کمال بندگی است / [پس تو نیز] در جلب رضایت پیر بکوش و قبای رنگین بپوش.
حافظ: به ولای تو که گر بنده خویشم خوانی از سر خواجهگی کون و مکان برخیزم (۲۶۱)
اقبال: متاع بها هے درد سوز آرزومندی مقام بندگی دے کر نه لوان شان خداوندی (۱۹۰)
 ترجمه بیت اردو:

درد عشق تو کالایی چنان گرانبها در بازار بندگی است که من این مقام را با شأن خداوندی هم مبادله نخواهم کرد.

۳-۱-۴- اثرپذیری الهامی - بنیادی

در این شیوه، گوینده مایه و پایه سخن خویش را از شاعری دیگر الهام می‌گیرد و سروده خویش را بر آن نکته الهام‌گرفته بنیان می‌نهد و سخنی نو می‌پردازد که سخن‌شناسان، ارتباط آن را با منبع الهام درمی‌یابند. در این شیوه، پیوند میان دو شعر، گاه تا آنجا نزدیک و آشکار است که سخن را ترجمه‌ای آزاد فرامی‌نماید و گاه آنچنان دور و پنهان، که پذیرش اثرپذیری را دشواری سازد (رک. راستگو، ۱۳۷۶: ۴۷).

حافظ: بر آستان جانان گر سر توان نهادن گلبنانگ سر بلندی بر آسمان توان زد (۱۱۹)
اقبال: یہ ایک سجدہ جسے تو گراں سمجھتا ہے ہزار سجدوں سے دیتا ہے آدمی کو نجات (۲۸۰)
 ترجمه بیت به زبان اردو:

این سجده [در برابر خدا] که بر تو گران می‌آید؛ انسان را از هزاران سجده [بر غیر خدا] نجات می‌بخشد.

حافظ: پدرم روضه رضوان به دو گندم بفروخت من چرا ملک جهان را به جوی نفروشم (۲۶۵)
اقبال: او به یک دانہ گندم به زمینم انداخت تو به یک جرعه آب آن سوی افلاک انداز (۲۰۰)
حافظ: ساقی به نور باده برافروز جام ما مطرب بگو که کار جهان شد به کام ما (۹)
اقبال: بیار باده که گردون به کام ما گردید مثال غنچه نواها ز شاخسار دمید (۳۱۹)

۳-۱-۵- اثرپذیری تلمیحی

پشتوانه‌های فرهنگی و در رأس آن تلمیحات و اشارات، در ذیل عاطفه و اندیشه و از عناصر معنوی شعر و تمهید مقدمات نیل به ایجاز در القاء معنا هستند. در شیوه تلمیحی، گوینده سخن خود را مانند اثرپذیری الهامی-بنیادی، برپایه نکته‌ای از اشعار، ابیات یا مضامین مشهور در سخن شاعری دیگر بنا می‌نهد؛ اما به عمد آن را با نشانه و اشاره‌ای همراه می‌سازد و بدین‌سان خواننده اهل نظر را بدانچه بدان نظر داشته، راه می‌نماید و با این شگرد، خود را از اتیان جملات و عبارات بیشتر بی‌نیاز می‌سازد (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۸۳).

در مثال‌های زیر، اقبال لاهوری به بیت معروف حافظ اشارتی تلمیح‌وار داشته‌است:

حافظ: به دست ما نه سمرقند و نی بخارایی است دعا بگوز فقیران به ترک شیرازی (اردو/۳۴۶)

اقبال: چیست یاران بعد از این تدبیر ما رخ سوی میخانه دارد پیر ما (۱۲۸)

بهره‌گیری از تلمیح باید به گونه‌ای باشد که اشاره شاعر از دایره دریافت مخاطبان جدی شعر خارج نباشد و گرنه کارکرد بلاغی آن خنثی خواهد شد. در مثال زیر بیت حافظ خود به آیتی از کلام الهی و ماجرای عرضه امانت به مخلوقات اشاره دارد؛ از این رو شاید بتوان بیت اقبال را تلمیح تو در تو و چندلایه قلمداد کرد.

حافظ: آسمان بار امانت نتوانست کشید قرعه کار به نام من دیوانه زدند (۱۴۲)

اقبال: آن که دوش کوه بارش برنتافت سطوت او زهره گردون شکافت (۱۶۲)

۳-۱-۶- اثرپذیری تصویری

در این شیوه، شاعر تصویر شعر خویش را از شعر سخنوری دیگر می‌گیرد و مراد از تصویر، نقش‌آفرینی‌ها، سیماسازی‌ها، نگاره‌پردازی‌ها و چهره‌بخشی‌های شاعرانه‌ای است که سخنور با خامه خیال، بر صفحه سخن می‌نگارد و می‌پردازد و حاصل آن، همان است که در زبان ادب تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه، تشخیص و به‌طور کلی صور خیال خواننده می‌شود؛ بنابراین در اثرپذیری تصویری، شاعر تشبیه، استعاره یا مجازی را که در سخن دیگری آمده‌است، مستقیم یا غیرمستقیم در همان حال و هوا یا در حال و هوایی دیگر بازمی‌سراید و یا سخن خویش را بر محور و مدار آن تصویر، چرخ می‌دهد و پی‌می‌ریزد (راستگو، ۱۳۷۶: ۶۱).

حافظ: مگرم چشم سیاه تو بیاموزد کار ورنه مستوری و مستی همه کس نتوانند (۱۴۹)

اقبال: بهری بزم می عاشق کو تاژا تری آنکه مستی می هشیار کیا تهی (۶۵)

ترجمه:

عاشق خویش را در میان جمع دیدی / چشمان تو در مستی هم چقدر هشیارند.

حافظ: در کارخانه عشق از کفر ناگزیر است آتش که را بسوزد گر بولهب نباشد (۱۹۵)

اقبال: نهال ترک ز برق فرنگ بار آورد ظهور مصطفوی را بهانه بولهبی است (۳۲۲)

در اینجا این نکته گفتنی است که اولاً حضور چند شیوه از اثرپذیری در نمونه واحد مانعه‌الجمع نیست؛ ثانیاً با آنکه همچون حافظ، قرآن کریم یکی از آبخورهای فکری اقبال لاهوری نیز بوده‌است؛ اما به شهادت ابیات متعدد مندرج در دیوان اردو و فارسی اقبال لاهوری، تردیدی نیست که وی در نحوه بیان بسیاری از تلمیحات یا تصویرهای قرآنی شعر خود، تحت‌تأثیر حافظ بوده‌است.

حافظ: کلید گنج سعادت قبول اهل دل است مباد آنکه در این نکته شک و ریب کند

حافظ: شبان وادی ایمن گهی رسد به مراد که چندسال به جان خدمت شعیب کند (۱۴۵)

اقبال: دم عارف نسیم صبحدم به اسبی س ریش معنی می نم به

اقبال: اگر کوئی شعیب آئے میسر شبانی س کلیمی دو قدم به (۲۲۶)

ترجمه ابیات اردو:

نفس عارف همچون نسیم صبحگاهی است که به زندگی معنایی ژرف و تازه می‌بخشد.

اگر رسیدن به کوی شعیب میسر گردد [و پیر تو را بپذیرد]، از چوپانی تا نبوت راهی نیست.

ابیات بالا را در نگاه اول و در روساخت می‌توان اثرپذیری تلمیحی هر دو شاعر از قرآن کریم ارزیابی کرد؛ اما با بررسی دقیق‌تر و توجه به نحوه مضمون‌پردازی، آشکار می‌شود که اقبال از همان شیوه مضمون‌پردازی حافظ تبعیت کرده‌است و با

بررسی عمیق‌تر و تمرکز بر ژرف‌ساخت و بستر بیانی-بلاغی مضمون درمی‌یابیم که این معنا بر بنیاد نوعی تمثیل و تصویر بلاغی بنا شده که خود متکی بر چندین نماد است. رابطه‌ای که در بلاغت سنتی اسلوب معادله و تشبیه تمثیل خوانده می‌شود در نمونه‌های بالا برخلاف معهود نه میان دو مصرع از یک بیت، بلکه میان دو بیت پشت سر هم وجود دارد. حافظ و به تبع وی اقبال با اندکی تغییر خدمت به پیر و کسب رضای اهل دل (عارف واصل) را کلید و رمز رسیدن به حقیقت سعادت می‌دانند و در مقام احتجاج و تأیید سخن خویش به داستان شعیب و موسی که از قضا قصه‌ای قرآنی است، استشهاد می‌کنند. گویی موسی نمونه‌ای است که با پذیرش پیر، به شرف نبوت و کلیم‌اللهی نائل شده‌است. در هر دو نمونه مدعا در بیت اول طرح شده و بیت دوم به‌عنوان مثال یا نمونه‌ای در اثبات مدعا آمده‌است و می‌دانیم که علمای بلاغت در افغانستان و شبه‌قاره به اسلوب معادله یا تشبیه تمثیل، مدعا-مثل می‌گویند. به هر روی هر تمثیل متضمن چندین نماد است که در نمونه بالا می‌توان شعیب را نماد عارف واصل و پیر و موسی را نماد سالک و مرید محسوب کرد. شبانی هم تعبیری کنایی یا استعاری از خدمت‌کردن به پیر است که مجموع این اجزاء تصویر کلی تمثیل بالا را رقم زده‌است.

۳-۱-۷- اثرپذیری ساختاری

در این شیوه، شاعر ساختار شعری از سخنور دیگر را نمونه و سرمشق خویش می‌سازد و سخن خود را بر مبنای بافت و ساخت آن نمونه و الگو به‌گونه‌ای می‌پردازد که سخن‌شناسان را به یاد شعر مورد تقلید می‌اندازد. تفاوت این شیوه از اثرپذیری با اثرپذیری تلمیحی در آن است که در تلمیح معنا و محتوا مورد توجه قرار می‌گیرد و در اثرپذیری ساختاری، صورت و ساختمان شعر؛ از این رو این شیوه از اثرپذیری را می‌توان اعم از شیوه استقبال که صرفاً وزن و قافیه شعر دیگری، مبنای سخن‌پردازی قرار می‌گیرد، قلمداد کرد.

حافظ: نه هر که چهره برافروخت دلبری داند	نه هر که آینه سازد سکندری داند (۱۳۷)
اقبال: هزار خبیر و صدگونه اژدر است اینجا	نه هر که نان جوین خورد حیدری داند (۳۲۵)
حافظ: ساقیا برخیز و درده جام را	خاک بر سر کن غم ایام را (۶)
اقبال: ساقیا برخیز و می در جام کن	محو از دل کواش ایام کن (۹۳)

البته استقبال از حافظ هم در شعر اقبال لاهوری کم نیست؛ مانند نمونه زیر:

حافظ: زاهد ظاهر پرست از حال ما آگاه نیست	در حق ما هر چه گوید جای هیچ اکراه نیست (۵۶)
اقبال: از نوا بر من قیامت رفت و کس آگاه نیست	پیش محفل جز بم و زیر و مقام و راه نیست (۲۱۸)

و نمونه‌ای دیگر:

حافظ: شاهد آن نیست که مویی و میانی دارد	بنده طلعت آن باش که آنسی دارد (۹۷)
اقبال: عاشق آن نیست که لب گرم فغانی دارد	عاشق آن است که بر کف دو جهانی دارد (۲۱۹)

۴- نتیجه‌گیری

با بررسی شعر اقبال لاهوری درمی‌یابیم که علی‌رغم اشتها اقبال به مخالفت با اندیشه‌های حافظ در ابتدای کار، حافظ تأثیر گسترده و ژرفی از نظر صورت و معنا در شعر اقبال لاهوری داشته‌است. این اثرپذیری تنها به شعر فارسی اقبال محدود نمانده و شعر اردوی این شاعر بزرگ شبه‌قاره را هم تحت تأثیر خود قرار داده‌است. اشکال اثرپذیری سخن اقبال لاهوری از شعر حافظ را می‌توان در مواردی مانند: واژگانی (وام‌گیری، ترجمه، برآیندسازی)، گزاره‌ای (تضمین و تحلیل)، گزارشی (ترجمه و تفسیر)، الهامی-بنیادی، تلمیحی، ساختاری-سبکی، شیوه‌ای و چندسویه برشمرد؛ هرچند ممکن است در خلال آثار این شاعر بزرگ معاصر اشکال و مصادیق دیگری از اثرپذیری وجود داشته که از چشم پژوهشگران پنهان مانده باشد. از جمله نکات

قابل توجه این است که به نظر می‌رسد، اثرپذیری اقبال لاهوری از حافظ، برخلاف تأثر وی از مولانا، در ساحت صورت و نحوه بیان و شگردهای مضمون‌پردازی بیش از حوزه‌های مرتبط با جهان‌بینی و زمینه‌های فکری است؛ تا آنجا که در میان شیوه‌های اثرپذیری استخراج‌شده نیز سهم شیوه واژگانی، گزاره‌ای و گزارشی و متعلقات آن‌ها، بیش از مواردی همچون اثرپذیری بنیادی-الهامی یا تصویری است. نکته قابل تأمل‌تر در این خصوص آن است که یکی از آبخشورهای اصلی اقبال و حافظ، قرآن است و در آثار هر دو شاعر اثرپذیری تلمیحی از قرآن کریم بسامد بالایی دارد؛ اما با بررسی نحوه بیان و تمهیدات زبانی-بلاغی به کاررفته در اشاره به آیات درمی‌یابیم که برخی تلمیحات قرآنی به‌کاررفته در شعر اقبال، علی‌رغم انس وی با قرآن، به واسطه شعر حافظ صورت گرفته و برداشت و تفسیر حافظ از مضمون قرآنی بر شعر اقبال سایه افکنده است.

پی‌نوشت:

[۱] تمامی ابیات حافظ منقول است از: حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۷). «دیوان حافظ»؛ تهران: انتشارات اسوه؛ که در ارجاعات درون‌متنی فقط شماره صفحه بیت ذکر شده است.

تمامی ابیات فارسی اقبال لاهوری منقول است از: اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۹۰). «کلیات اشعار فارسی مولانا اقبال لاهوری»، به کوشش احمد سروش، تهران: سنایی؛ که در ارجاعات درون‌متنی فقط شماره صفحه بیت ذکر شده است. تمامی ابیات اردوی اقبال لاهوری منقول است از: اقبال، محمد. (۲۰۰۷). «کلیات اقبال». لاهور: مکتبه عمار یاسر، کریم پیلی کیشنز؛ که در ارجاعات درون‌متنی فقط شماره صفحه بیت ذکر شده است.

۵- منابع

اقبال لاهوری، علامه محمد. (۱۳۹۴). *بال جبریل، ترجمه منظوم محمدافسر رهبین*، تهران: هزاره ققنوس با همکاری مؤسسه فرهنگی اکو.

اقبال لاهوری، علامه محمد. (۱۹۱۵). *مثنوی اسرار خودی*، لاهور: یونین س‌ثیم پریس.

اقبال لاهوری، علامه محمد. (۱۹۹۰). *کلیات اقبال اردو*، لاهور: استقلال پریس.

حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۷). *دیوان حافظ*، تهران: انتشارات اسوه.

راستگو، سید محمد. (۱۳۷۶). *تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی*، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

ساکت، محمدحسین. (۱۳۸۵). *تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی*، تهران: میراث مکتوب.

سروش، احمد. (۱۳۹۰). *کلیات اشعار فارسی مولانا اقبال لاهوری*، تهران: سنایی.

شادروان، حسن. (۱۳۷۱). *اقبال‌شناسی*، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۱). *موسیقی شعر*، تهران: آگاه.

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۰). *سیر غزل در شعر فارسی*، تهران: انتشارات فردوس.

صدیقی، ضیاءالرحمان. (۲۰۱۴). *اردو ادب کی تاریخ*، دهلی: تخلیق کار پابلیشرز.

فرزین‌نیا، زیبا. (۱۳۷۶). *پاکستان*، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت خارجه.

قزلباش، غلام‌علی کمیل. (۲۰۰۴). *مطالعه تطبیقی شعر خوشحال‌خان ختک و علامه محمد اقبال لاهوری*، استاد راهنما: علی افخمی، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تهران.

مرتضوی، منوچهر. (۱۳۸۴). *مکتب حافظ، مقدمه‌ای بر حافظ‌شناسی*، تبریز: ستوده.

مشهدی، محمدامیر. (۱۳۸۸). *موسیقی بیرونی و کناری در غزل‌های می‌باقی اقبال و غزل‌های حافظ*، موج ز خود رسته (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی علامه اقبال لاهوری)، جلد دوم، زاهدان: انتشارات دانشگاه سیستان و بلوچستان.

- مشهدی، محمدرضا. (۱۳۸۸). زیبایی‌شناختی غزل‌های می‌باقی اقبال و غزل‌های حافظ، موج ز خود رسته (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی علامه اقبال لاهوری)، جلد دوم، زاهدان: انتشارات دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- میرصادقی، میمنت. (۱۳۷۶). واژه‌نامه هنر شاعری، تهران: مهناز.
- ندوی، مولانا عبدالسلام. (۱۹۶۴). اقبال کامل، اعظم گره، دارالمصنفین شبلی اکیدمی اعظم گره اندیا.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹). فنون بلاغت و صناعات ادبی، تهران: اهورا.